

NORBERT KASPAŁEK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9966-7504>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

BAZA ŹRÓDŁOWA DO POWSTANIA LISTOPADOWEGO NA ZIEMIACH LITEWSKICH

Source database for the November Uprising in Lithuania's areas

SŁOWA KLUCZOWE: powstanie listopadowe, wojna 1831 roku, Litwa, Polska, historiografia

KEYWORDS: November uprising, war of 1831 year, Lithuania, Poland, Historiography

ABSTRACT: The history of the November Uprising is still studied from the same sources. Polish historians rarely reach for materials from Russian, Lithuanian or Byelorussian archives. The most well-known collection was prepared by Feliks Wrotnowski. It has a publicistic and memoir character and it was created a few years after 1831. This collection should be critically re-published.

Powstanie listopadowe, cieszące się zainteresowaniem badaczy oraz miłośników historii, było największym militarnym wysiłkiem polskim w XVIII i XIX w. Warto jednak zauważyć, że od lat ograniczamy się do tych samych źródeł, ciągle analizujemy stosunkowo łatwo dostępne wydane drukiem dawno temu pamiętniki. Badania związane z wydarzeniami militarnymi powstania są niezwykle interesujące z powodów metodologicznych. Przeszłość musimy odtworzyć przede wszystkim na podstawie polemik i emigracyjnych swarów (Mościcki 1931; Rabinowiczówna 1932; Gulczyński 1933; Skarbek 1986, 55-72; Miknys 2001, 467-480; Karew 2001, 505-517; Feduszka 2004, 110-160). Wobec zniszczenia archiwów polskich w czasie II wojny światowej wiele spraw bardzo trudno zbadać, natomiast te, które ocalały z pożogi wojennej, są już praktycznie „wyeksploatowane”. Dużo materiałów można znaleźć w archiwach rosyjskich. Żaden polski współczesny historyk powstania listopadowego nie przejrzał zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historyczno-Wojskowego w Moskwie. Prace dobrze znanego badaczom polskim Djakowa i innych pozwalają się zorientować, jak olbrzymi materiał jest tam zgromadzony (Djakow 1992-1993, 166; Djakow/Pieregudowa/Piotrowskij 1992-1993, 421).

Dysponujemy częścią doniesień – meldunkami rosyjskimi, lecz przeważnie – jak to zwykle w tego typu raportach bywa – służą one budowaniu własnej chwały. Drukowane były częściowo na łamach „Tygodnika Petersburskiego”. Jego propagandowy charakter zmusza jednak do nader ostrożnego z nich korzystania

(Kłak 1986, 29-35; Ingłot 1982, 5-20; Caban 1999, 91-92.) Można też sięgnąć po dzieje poszczególnych rosyjskich pułków, zamieszczanych na różnych stronach internetowych. Materiałów jest zaskakująco dużo, ale to bardziej opracowania niż źródła (Kasperek 2018, 27-28)

Dokumenty polskie przechowywane w rosyjskim archiwum wojskowym w Warszawie poddano w latach 60. XIX w. brakowaniu, dlatego też niewiele z nich pozostało. Dziś nie odtworzymy całego toku korespondencji przychodzącej i odbieranej przez sztab. A byłby to pierwszy krok do oszacowania, jakie materiały zaginęły i ile z nich się nie zachowało.

W Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie z tylekroć wykorzys - tywanych rękopisów zespołu Władze Centralne Powstania Listopadowego 1830-1831 najistotniejsze okazały się doniesienia Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji „tyczące się poruszeń wojsk nieprzyjacielskich i narodowych oraz wiadomości z krain ościennych” (AGAD, WCPL, 549a-g). W raportach odnaleźć można liczne informacje – zaskakujące swoją dokładnością – na temat sytuacji przygranicznej, zwłaszcza o dyslokacji wojsk nieprzyjacielskich. Najwięcej raportów pochodzi z województw płockiego, kaliskiego i mazowieckiego, dotyczą one sytuacji w zaborze pruskim. Rzadziej dysponujemy raportami odnoszącymi się do Galicji z województwa sandomierskiego, sporadycznie lubelskiego i epizodycznie podlaskiego. W AGAD-zie nie ma prawie żadnych raportów z Komisji Województwa Augustowskiego, co wiąże się z szybkim zajęciem tego terenu przez armię rosyjską. Nie ma też niczego w zachęcająco brzmiącym tytule zespołu Akta Komisji Województwa Augustowskiego, znajdującego się w Archiwum Państwowym w Białymstoku (Komisja Województwa Augustowskiego, 7, 24; 4, 3). Województwa augustowskiego i Litwy dotyczą niekompletne akta związane z próbą utworzenia rządu dla Litwy i oddziałów partyzanckich, zwłaszcza działających w ostatniej fazie powstania (AGAD, WCPL, 692-695; 706; 709; 710; Ramotowska 1983, 7-51).

Propaganda rosyjska starała się jak najmniej informować o wydarzeniach na ziemiach zabranych, co nie znaczyło, że nie zajmowano się „buntownikami” z tych terenów. 1 listopada 1831 r. ogłoszona została amnestia carska obejmująca wszystkich żołnierzy i podoficerów rodem z Królestwa Polskiego (Dziennik 1831/5, 23-24; 1831/10 dod., 87-89). Początkowo Mikołaj I w liście do Iwana Paskiewicza z 16 września pisał: „Armia [polska – N. K.], a raczej szeregowi powinni być rozpuszczeni... oficerom trzeba wydać paszporty za granicę z zakazem powrotu” (Tokarz 1993, 533). Był to odruch na wieść o tym, że gen. Krukowiecki nie zdołał nakłonić do ogólnej kapitulacji całej armii i sam został pozbawiony funkcji. Po informacji o wejściu gen. Ramorino („cudzoziemca nazwiskiem”) do Galicji, a więc braku upragnionej kapitulacji w polu, car Mikołaj I wydał ukaz, w którym uniemożliwił powrót w granice Rosji i Królestwa Polskiego wszystkim oficerom II korpusu (Dziennik 1831/5, 23-24; 1831/10 dod., 87-89).

Carska amnestia nie obejmowała bezpośrednich sprawców wybuchu powstania listopadowego, wydarzeń z 15 sierpnia 1831 r., członków Rządu Narodowego, wodzów naczelnych, posłów na sejm zasiadających w nim po detronizacji Mikołaja I oraz oficerów, którzy opuścili granice Kongresówki, a także powstańców z pozostałych ziem zaboru rosyjskiego. Ci ostatni mogli się o nią ubiegać na podstawie indywidualnych podań. Kilkuset powstańców złożyło prośbę i tłumaczyło się władzom rosyjskim ze swego udziału w walkach, niektórzy nawet motywowali to niepoczytalnością (Mienicki 1938, 9).

Istnieje obszerna, *de facto* smutna lista konfiskat majątków po upadku powstania (publikowana także w prasie) (Kaczkowski 1918; Iwaszkiewicz 1929; Dangel 1925; Radziuk 2017). Przy całej złożoności problemu pokazuje – wraz z materiałami Komisji Śledczych w Kownie, Wilnie, Grodnie i Mińsku – zasięg i intensywność (i rozpoznanie przez Rosjan) powstania na ziemiach litewskich. Pokazuje – jeszcze raz warto podkreślić – skalę tego zjawiska. Ale do zbadania tego potrzeba żmudnych badań, a nie – jak w większości do tej pory – powtarzania informacji za drukowanymi pamiętnikami. I choć daleki jestem od uznawania sądowo-policyjnych elaboratów za prawdziwą historię, to nieodzowne – wobec ubóstwa innych źródeł – jest sięgnięcie do obszernych materiałów Komisji Śledczych po powstaniu 1831, np. Komisja Śledcza Guberni Wileńskiej powstania 1830-1831 liczy 1748 jednostek inwentarza (LVIA, 437, ap. 3, b. 37-51, 54, 68, 65, 79, 83; ap. 1, b. 5; Rosiak 1933, 250-260; Slesoriūnas 1974).

Nie zapominajmy, iż powstanie na Litwie to dzieje kilku ostatnich dni marca oraz kwietnia. Potem przytłumione wybuchło na nowo wraz z nadejściem korpusiku gen. Chłapowskiego i odciętej po ostrołęckiej batalii 2 Dywizji Piechoty gen. Antoniego Giełguda. Ten etap zamknął się w połowie lipca 1831 r. Najmniej jednak zbadana została drobna partyzantka istniejąca jeszcze tu i ówdzie jesienią oraz zimą 1831 i 1832 r.

Całość materiałów aktowych może i powinna być uzupełniana przez kolekcje dokumentów. Bardzo często spotykamy w nich oryginalne źródła, które nie znalazły się w archiwach. Na czoło wysuwa się znakomity zespół Papiery gen. Rohlanda, które są niczym innym jak kancelarią obozową, a dotyczą okresu kwarantanny i internowania w Prusach, łącznie z korespondencją urzędową (AGAD, Papiery gen. Rohlanda, 2-19; Bartnik 1983, 58). Mamy tu – wyjątkowo – imienne spisy oficerów i żołnierzy pułków piechoty oraz jazdy. Ta ostatnia zaś powstała (10, 11, 12 pułk ułanów oraz 6 strzelców konnych) na Litwie. Kancelarią obozową nie jest to, co nazwano Akta generała Giełguda, choć przynoszą one wiele do poznania wyprawy na Litwę (BPP, 398; Akta urzędowe 1845, 1-28). To może zostać uzupełnione, niewykorzystywanymi przez żadnego historyka, znakomitymi materiałami na temat organizacji władz cywilnych i wojskowych powstania 1831 r. Są tu nawet imienne listy powstańców! (LVIA, 1135, ap. 4, 369, 369a, 370, 371).

W Bibliotece Polskiej w Paryżu zachowały się niejednorodne zbiory o nazwie Papiery Emigrantów, wśród nich obok urzędowych dokumentów czy poświadczonych

kopii mamy listy czy wspomnienia (BPP, 432-545, zwłaszcza: Borysewicz 434; Chełchowski 449; Gurzkowski 466; Kraczak 485; Pietkiewicz 509). W Papierach po Franciszku Stawiańskim znalazły się „Wspomnienia 1831 r. dotyczące powstania w powiecie oszmiańskim” (BPP, 587, 391-423). W olbrzymim zbiorze Instytutu Czci i Chleba (BPP, 754), który powstał na bazie swoistych ankiet zainteresowanych powstańców, oprócz pierwszorzędnych informacji mamy liczne nonsensy, pojawiające się z powodu późnego spisania życiorysu przez steranych życiem ubogich emigrantów. Na emigracji powstało kilka kolekcji dokumentów poświęconych wydarzeniom, głównie powstania na ziemiach zabranych (BPP, 345, 346). Obok znanych pamiętników dotyczących wydarzeń na Litwie, wydanych drukiem przez Ksawerego Bronikowskiego (Pamiętniki 1844-1845) czy Feliksa Wrotnowskiego (Zbiór pamiętników 1835; Wrotnowski 1837), ciekawy jest pamiętnik-dziennik profesora matematyki Michała Pełki-Polińskiego. Interesujący wydaje się nie tyle z powodu zapisu nowych faktów, ile z odnotowania spraw zasłyszanych, plotek, informacji prasowych, drobiazgowych opisów. Notatki pochodzą z okresu od 1 stycznia 1831 do 31 stycznia 1833 r. Dotyczą powstania listopadowego, Wilna, okolic Wilna i Warszawy. Pamiętnik ma charakter kroniki (LMAV, 9-2045; Stolzman 1977).

Niektórzy autorzy z uczestników wydarzeń próbowali przekształcić się w historyków opisywanej przeszłości, z przemilczeniami dotyczącymi roli innych, natomiast z nadmiernym eksponowaniem własnej osoby (Kasparek 2016, 91-102; 2001, 15-20; 2019, 18-34). Te pierwsze historie i wspomnienia, wyrosłe często z emigracyjnej publicystyki, legły też u podstaw próby całościowego opisu powstania. Zwłaszcza istotne okazało się to dla ziem zabranych. Wynikało to, być może, również z faktu, iż większość najbardziej „ruchliwych” emigrantów wywodziła się właśnie stamtąd ([Gadon] 1902, 36-37). Ziemie te poddano większym represjom, młodzież o rodowodzie akademickim szukała też sensu swojego udziału w wydarzeniach 1831 r. Z inicjatywy Cezarego Platera 10 grudnia 1831 r. powstało w Paryżu Towarzystwo Litewskie (Ustawy Towarzystwa 1832, 3; [Gadon] 1902, 37; Barszczewska-Krupa 1999, 91; Staszewska 1970, 95-101; Nowak 2005, 127 i n.; 2004, 200 i n.), które od marca 1832 r. – po przystąpieniu powstańców z Wołynia i Podola – stało się Towarzystwem Litewskim i Ziem Ruskich. Zachowane protokoły (kopie) posiedzeń Towarzystwa z 1831 i 1832 r. pozwalają prześledzić etapy powstawania poszczególnych paragrafów Ustawy (B. Czart., 5356 III, 169-182). Ta szeroko kolportowana¹ zaznaczała, iż „Celem Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich jest

¹ Podpisano: Cezary Plater, Władysław Plater, Antoni Przeciszewski, Adam Kołysko, Józef Zienkowicz, Ludwik Zambrzycki, Waleryan Pietkiewicz, Jan Grotkowski, Antoni Hłuszniewicz, Karol-Edward Wodziński, Joachim Lelewel, Aleksander Wołodkowicz, Józef Straszewicz, Juliusz Słowacki, Franciszek Szemioth, Juliusz Gruzewski, Leonard Chodźko, Eustachy Januszkiewicz, Kajetan Leszczyński, Michał Skibicki, Ignacy Chodkiewicz, Bolesław Dobrowolski, Piotr Kopczyński, Józef Mikulski, Ksawery Orański, Erazm Rykaczewski, Michał Wołłowicz, Lucyan Kołłupayło, Michał Lisiecki, Wojciech Sowiński, Jan Nepomucen Umiński, Henryk Dmochowski, Edward Mokrzecki, Konstanty Zaleski.

naprzód: zbieranie materiałów ściągających się do powstania Litwy i Ziem Ruskich, oraz opisanie tegoż powstania” (Ustawy Towarzystwa 1832, 4). W odezwie Towarzystwa z 20 sierpnia 1832 r. podkreślano konieczność „zajmowania się losem współtułaczów naszych, starania się o ułatwienie rodakom naszym sposobów doskonalenia się w naukach i sztukach; wyjaśnienie dziejów ostatniego powstania” (Towarzystwo Litewskie 1832, 4). Wezwano do „spisania pamiętników z czasów ostatniej wojny”, a jako wzór podano „Pamiętnik Pułkownika Karola Różyckiego drukowany w Bourges”. Oczywiście mowa tu o głośnym tłumaczonym także na obce języki pamiętniku „Powstanie na Wołyniu, czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej, uformowanego w czasie wojny narodów polskich przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku, pisany przez dowódcę tegoż pułku” (wyd. 1 Bourges 1832; wyd. 2 Bourges 1833).

Towarzystwo zebrawszy materiały, powierzyło je Feliksowi Wrotnowskiemu, który niebawem został jego prezesem. Ten absolwent Uniwersytetu Wileńskiego, redaktor „Dziennika Wileńskiego” wziął udział w powstaniu listopadowym. Przedarł się jako emisariusz z Litwy do Królestwa, by powrócić tam razem z korpusem gen. Dezyderego Chłapowskiego. Potem wyemigrował do Francji, gdzie parał się pracą edytorską i literacką. Od 1854 r. zarządzał Biblioteką Polską, w której to zasobie znalazły się materiały dotyczące jego prac (BPP, 347; Klatka 2015, 125-158).

Barszczewska-Krupa za protokołem trzeciego posiedzenia z 19 grudnia 1831 r. podaje propozycje prac Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich. I tak Władysław Plater² podjął się przygotowania dziejów Litwy od czasów rozbiorów do wybuchu powstania listopadowego, Antoni Hłuszniewicz³ – statystyki Litwy, płk Kazimierz Potulicki⁴ – strony wojskowej powstania, natomiast Joachim Lelewel proponował polemiczny tekst „Wpływ powstania litewskiego na działania Rządu Narodowego i wodza naczelnego”. Poszczególne etapy powstania czy też okręgi powstańcze miały opracować następujące osoby:

- 1) Józef Zienkiewicz „Powstanie powiatu oszmiańskiego i zawilejskiego” (Zienkiewicz 1844, 145-161; 1884, 9-47)

² Władysław Plater (Broel-Plater) (1808-1889) – poseł na sejm powstańczy, razem z bratem Cezarym współzałożyciel Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich. Wydał w 1833 r. pismo „Journal des intérêts de la Pologne”. Aktywny w czasie Wiosny Ludów i pomoc dla powstania styczniowego. Założyciel Muzeum Narodowego w Rapperswilu.

³ Antoni Hłuszniewicz (1793-1861) – w powstaniu lekarz, na emigracji blisko związany z Joachimem Lelewalem i jego „półśrodkowymi” ugrupowaniami.

⁴ Kazimierz Ludwik Potulicki (1793-1871) – służył w armii Księstwa Warszawskiego i krótko w Królestwie Polskim. Wrócił do służby w powstaniu jako porucznik w pułku jazdy poznańskiej, z którą wziął udział w wyprawie na Litwę. W czasie przekraczania granicy (po śmierci gen. Giełguda) uratował część akt sztabu. Zachowały się w BPP: rkps 398. Papiery Sztabu Głównego. T. 12. Akta gen. Giełguda. Na emigracji wydał „Coup d’oeil sur la révolution de Pologne en 1830 et 1831”, Avignon 1832, ss. 28. W 1832 r. wrócił do Wielkopolski, zmarł w Potulicach.

- 2) Aleksander Wołodkowicz⁵ „Powstanie powiatu wilejskiego i dziśniejskiego”
- 3) Adam Kołyszko⁶ „Powstanie powiatu wilkomirskiego”
- 4) Antoni Przeciszewski⁷ „Powstanie powiatu upickiego”
- 5) Karol Edmund Wodziński „Powstanie w Puszczy Białowieskiej” (Wodziński 1845, 236-240)
- 6) Walerian Pietkiewicz⁸ „Wypadki w Wilnie od rewolucji warszawskiej do momentu, w którym Wilno opuścili”
- 7) Ludwik Zambrzycki⁹ „Powstanie powiatu wileńskiego i wyprawa Żałuskiego”
- 8) Cezary Plater¹⁰ „Powstanie powiatu wilkomirskiego i wilejskiego”
- 9) Józef Straszewicz¹¹ „Powstanie powiatu upitskiego”

⁵ Aleksander Wołodkowicz (1806-1862) – początkowo służył w armii rosyjskiej, oficer powstaniec, emigrant. Joachim Lelewel złośliwie pisał o nim: „Bieda to mieć robotę z głupimi ludźmi” (Lelewel 1949, 147).

⁶ Adam Kołyszko (1796-1870) – przed powstaniem gospodarował w swoim majątku Pelisze (pow. wilkomierski), w 1831 r. jeden z naczelników powstania, wycofał się z gen. Henrykiem Dembińskim do Warszawy. Na emigracji współzałożyciel Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich; potem towarńcazyk. Zmarł w Zakładzie św. Kazimierza w Paryżu.

⁷ Antoni Przeciszewski (1797 – zm. po 1856) – służył w armii Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (do 1821 r.). W 1831 r. naczelnik powstania upickiego, powrócił z gen. Henrykiem Dembińskim do Warszawy. Emigrant, wyzwał gen. Józefa Bema na pojedynek w 1832 r., prezes Komitetu Wojskowego Litewskiego; mimo choroby aktywny w działalności emigracyjnej. Po 1856 r. skorzystał z amnestii ogłoszonej przez Aleksandra II i powrócił w rodzinne strony do powiatu rosieńskiego na Litwę.

⁸ Walerian Jan Pietkiewicz (1805-1843) – profesor prawa rzymskiego na Uniwersytecie Wileńskim, aktywny w przygotowaniach do wybuchu insurekcji na Litwie, z akademikami udał się do powstania. Przebił się z gen. Henrykiem Dembińskim z powrotem do Warszawy. Na emigracji sekretarz Komitetu Narodowego Polskiego. Po 1833 r. opiekował się dziećmi płk. Józefa Zaliwskiego. Michał Pietkiewicz (1803-1834) – brał udział w powstaniu wilkomierskim, członek litewskiego rządu powstańczego. Przebywał na emigracji w Paryżu, popełnił samobójstwo (Pietkiewicz 1832)

⁹ Ludwik Zambrzycki (1803-1834) – brał udział w powstaniu powiatu wileńskiego. Powrócił z Litwy z korpusem gen. Henryka Dembińskiego; emigrant.

¹⁰ Cezary Plater (1810-1869) – powstaniec litewski, aktywny działacz emigracyjny, założyciel i pierwszy prezes Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich. Od lat 40. XIX w. osiadł w Wielkopolsce.

¹¹ Józef Straszewicz (1801-1838) – studia ukończył na Uniwersytecie Wileńskim, w powstaniu był członkiem Rządu Tymczasowego na Litwie. Po upadku powstania osiadł w Paryżu. W 1833-1834 był współredaktorem czasopisma „Souvenirs de la Pologne, historiques, statistiques et littéraires”, a w 1833-1836 miesięcznika „Le Polonais”. Był również członkiem Towarzystwa Literackiego Polskiego w Paryżu. Autor m.in. „Do ziomków”, Paryż 1832 (jest to prospekt: „Souvenirs de la Pologne”); „Les Polonais et les Polonaises de la Révolution du 29 novembre 1830, ou cent portraits des personnes qui ont figuré dans la dernière guerre de l’indépendance polonaise”, z. 1-20, Paryż 1832-1837 (w jęz. niem. „Die Polen und die Polinnen der Révolution vom 29 November 1830”, Hundert Portraits, Stuttgart 1837; przekł. na jęz. włoski „I Polacchi délia Rivolu zione del 29 novembre 1830. Ossia ritratti dei personaggi che hanno figurato nell’ ultima guerra dell’ indipendenza polacca”, t. 1-2, Capolago 1833-1834); „Armée polonaise. Révolution du 29 novembre 1830. Costumes militaires de toute armée et de tout grade. Notice historique sur chaque régiment, avec les portraits des principaux généraux”, Paryż 1835; „Émilie Plater, sa vie et sa mort. Avec une préface de M. Ballanche”, Paryż 1835 (przekł. na jęz. ang. J. K. Salomoński, „The Life of Countess Emily Plater”, Nowy Jork 1843); „Les femmes célèbres de tous les pays, leurs vies et leurs portraits”, Paryż 1835; „La nuit du 29 novembre 1830 à Varsovie. Dédié aux élèves de l’Ecole Polytechnique. Orné de quinze gravures”, Paryż 1835.

- 10) Franciszek Szemioth¹² „Powstanie powiatu szawelskiego”
- 11) Juliusz Słowacki, Juliusz Grużewski¹³ „Powstanie powiatu rosieńskiego”
- 12) Eustachy Januszkiewicz¹⁴ „Wyprawa jen. Różyckiego do Litwy”
- 13) Leszczyński¹⁵ „Wyjście korpusu jen. Chłapowowskiego do Litwy”.

Z tak szeroko „zamawianych” prac niewiele udało się zrealizować. Członkowie Towarzystwa mieli przygotować w kilkumiesięcznych terminach 18 opisów i wspomnień. Pierwsze, pióra Feliksa Wrotnowskiego, „Ogólny rys powstania Litwy i ziem ruskich w roku 1831” ukazało się jako 16-stronicowa broszura¹⁶ w Paryżu w 1833 r. Już po latach, w 1861 r. Wrotnowski zauważył, że dzieło to jest całkowicie nieznane, jak to ujął, jest „osobliwością bibliograficzną” (Klatka 2015, 158).

¹² Franciszek Szemioth (1802-1882) – studiował na Uniwersytecie Wileńskim, jeden z inicjatorów i przywódców powstania litewskiego, emigrant. Działał w komisji oceniającej zebrane relacje o powstaniu na Litwie. Szerzej por. J. Sikorska-Kulesza (2012), „Szemioth Franciszek”. W: Polski słownik biograficzny. Warszawa/Kraków. T. 48, 164-166 (tu przykra literówka: Jawotek zamiast Jawtok).

¹³ Juliusz Grużewski (1808-1865) – pierwszy rozpoczął powstanie na Litwie (z bratem bliźniakiem Jarosławem) w Kielmach na Żmudzi w powiecie rosieńskim; emigrant, założyciel Towarzystwa Litewskiego i Ziemi Ruskich.

¹⁴ Eustachy Januszkiewicz (1805-1874) – studiował na Uniwersytecie Wileńskim, przygotowywał wybuch powstania na Litwie, zagrożony aresztowaniem zbiegł do Królestwa. Tu walczył w korpusie gen. Samuela Różyckiego. Emigrant, czynny wydawca kilku pism, m.in. „Pielgrzyma Polskiego”, gdzie umieszczano wspomnienia o powstaniu. Współedytor z Wrotnowskim wielu dzieł, w tym „Listów” jego brata Adolfa Januszkiewicza, zesłańca.

¹⁵ Niestety, nic bliższego nie udało się ustalić. Być może w kopiariuszu jest błąd, literówka i mowa o Zeszczynskim. Ale takiego emigranta również nie udało się zidentyfikować.

¹⁶ Lista prenumeratorów na część pierwszą, znajdująca się w „Ogólnym rysie powstania Litwy”: „Andrè Aimè księgarz; Ascher księgarz; Bajkowski; Belimandar, księgarz; Bem generał brygady; Bernatowicz Antoni kapitan; Biblioteka Wojskowa Polska w Paryżu; Bobi de Kermelin porucznik; Borniewicz major; Bossange (ojciec) księgarz; Bossange Hector księgarz; Burba Alexander sztabslekarz; Chłędowski; Chmielewski Robert; Chodźko Leonard; Chodźko Felix porucznik; Ciechowski porucznik; Cottard et Breillat; Czartoryski X. Adam Wojewoda; Czechowicz Daniel; Dembiński generał dywizji; Didier księgarz; Dobrowolski Konstanty porucznik; Dołubowski major; Domejko Ignacy; Dwernicki generał dywizji; Dworzecki Longin porucznik; Gorecki Antoni pułkownik; Heidehoffet Campe księgarz; Herubowicz Konstanty major; Hłuszniewicz Antoni poseł; Hurynowicz kapitan; Janowicz podpułkownik; Januszkiewicz Eustachy; Januszkiewicz Albin podporucznik; Jasiński; Kaszuba kapitan; Kaszyc Józef poseł; Klukowski Ignacy porucznik; Kniaziewicz generał dywizji; Kołysko Adam poseł; Kondycki podoficer; Korewa Aleksander sztabslekarz; Korn księgarz; Krosnowski Adolf major; Kunett porucznik; Ledóchowski poseł; Lelewel Joachim poseł; Lutkiewicz Ignacy kapitan; Marciejewski Stanisław podporucznik; Matuszewicz Julian kapitan; Mickiewicz Adam; Miehelson; Mierosławski; Mieroszewski pułkownik; Milikowski księgarz; Morawski Teodor deputowany; Mycielski generał; Nakwaski Henryk poseł; Niemojowski B. poseł; Obuchowicz pułkownik; Oleszczyński Antoni; Olszewski kapitan; Ostrowski Stanisław; Pac Ludwik wojewoda, generał dywizji; Parczewski Konstanty major; Pasierbski major; Pichelski; Pietkiewicz Walerian poseł; Plater Ludwik kasztelan; Plater Władysław poseł; Plater Cezary poseł; Podczaszyński Michał; Posłowski Tytus; Prozor Maurycy major; Rajkowski Antoni porucznik; Ratajski Wiktor sztabslekarz; Renouard księgarz; Rutkowski kapitan; Rybiński generał, wódz naczelny; Rymkiewicz Onufry; Sobański Izidor; Softyk Roman generał, poseł; Sowiński Albert; Staniewicz Ezechiel pułkownik; Staniewicz Emeryk podporucznik; Starzyński kapitan; Straszewicz Józef; Strawiński Donat

Wszystkie zeszyty połączone były wspólną nazwą „Pamiętniki o powstaniu Litwy i Ziemi Ruskich w roku 1831” (wydawane przez Wrotnowskiego). Jednak jak sam napisał we wstępie podpisanym 1 listopada 1835 r.

W lutym r. 1833 począłem być wydawać pismo pod tytułem: „Pamiętniki o powstaniu Litwy i Ziemi Ruskich”. Rodacy, którzy pierwaję myśl zgromadzić i zachować dla historii podania dotyczące tej części usiłowań narodowych, składając w moje ręce trochę uzbieranych materiałów, zostawili mi zupełny kierunek dalszej roboty. Było to prawie w pierwiastkach pobytu naszego we Francji: jeszcze na ziemi ojczystej nie wygasłe pogorzeliska wojny, rzucały żywy blask na uczucia i myśli pielgrzymujących wojowników; w ich rozmowach i rozpamiętywaniach często dawały się postrzegać obrazy walki, pełne szczerości i świeżych kolorów. Sądziłem, że łatwo dopełnię mego obowiązku, nastrojąc tylko powód uczestnikom zdarzeń do pisania o tym, co sami niedawno działali, lub czego byli naocznymi świadkami; sądziłem, że jedynie należało troszczyć się o to, jakby obrać sposób, żeby różne i rozmaicie wyrobione ustępy jednej powieści, mogły ciągle iść pod prasę drukarską. Trudno było spodziewać się w krótkim czasie dostatku wiadomości na ułożenie z nich od razu porządnego wątku, a składać papiery i czekać z drukiem, zdawało się chybiać celu. Nadzieje nasze zawsze grożą niebezpieczeństwem dla zbiorów, które wiatr rozwiać może.

Z tych uwag wypadało Pamiętniki wydawać periodycznie. Arkuszowe poszyty czyli numera, miały służyć za serię kolejno przybywających artykułów wszelkiej postaci, byle właściwej treści. W nich mogły znaleźć dogodnie miejsce szczegóły, którym za ciasno w szykownych rozdziałach książki, poświęconej główniejszym widokom historycznym. Tu przypadająby wybornie te drobne opisy, bez których podobno nie da się powziąć dokładne wyobrażenie wojny narodowej, gdzie przygoda jednej osoby, utarczka kilkunastu strzelców, męczeństwo starca albo dziewczycy, stanowi częstokroć rys charakterystyczny. Tu także chciałem dać przytułek błakającym się szczątkom archiwów powstańczych i kancelarii sztabowych wojsk regularnych, połączonych z powstaniem: owym aktom pisanym po kościołach, owym cyrkularzom rządów powiatowych, później proklamacjom, rozkazom dziennym, raportom, listom jenerałów, i tym podobnym zabytkom, których rzadkie egzemplarze zachowały się przypadkiem w zanadrzu emigrantów. Pismo periodycznie na koniec, zdawało się najlepiej służyć do wykrycia prawdy: zostawało zawsze otwarte dla poprawy mylnych, niedokładnych, albo i fałszywych podań.

Ponieważ jednak, rozmaite ułamki stosowane od przypadku, wprawiały w przykry obłąd czytelników nie oswojonych z całością przedmiotu, mniemałem, iż należało

kapitan; Szemiot[h] Franciszek major; Sznajde jenerał; Szreter Jakub kapitan; Towarzystwo Literackie Polskie w Paryżu; Towarzystwo Polskie w Birmingham; Towarzystwo Naukowe Polaków w Strasburgu; Towarzystwo Przyjaciół Literatury w Chateauroux; Trąbczyński; Wejsenhoff Lucjan podporucznik; Wilczyński Ludwik porucznik; Wojciechowski; Wojszwiłło Wawrzeniec podporucznik; Wodzyński Karol; Wolicki; Wołodkowicz Aleksander kapitan; Wołowski Franciszek; Wołowicz Kazimierz porucznik; Varrée księgarz; Zambrycki Ludwik poseł; Zieliński; Zwierkowski Walenty deputowany; Żaba Adam kapitan; Żarczyński Amancjusz poseł”.

rozpocząć tkaninę tej kroniki nie chronologicznej, od osnowy łączącej w zupełny ciąg główniejsze zdarzenia, których później szczegółowo rozbiory i opisy, łatwiej każdy mógłby odnieść pamięcią do właściwego czasu i miejsca. Spróbowałem to uczynić w rzeczy lepiej mnie samemu znajomej, i pierwszych pięć poszytów, poświęciłem na ogólny rys powstania Litwy. Za wczesna ta i z wielu miar ułomna robota, była tylko wytknięciem pola do następnej uprawy, spodziewałem się że stanie się zgoła niepotrzebną, a dziś czeka przynajmniej zmian i dopełnień. Co do Ziemi Ruskich wówczas i na tyle mi nie wystarczało: wszystko miało znaleźć się w przyszłych poszytach.

Rzeczywiście rękopisy z różnych stron nadsyłane, poczęły szybko zwiększać mój zapas materiałów; ale coraz bardziej dawały się przewidywać trudności, a wkrótce okazało się i niepodobieństwo prowadzenia dalej rzeczy obranym trybem. Już huk dział uciszał się w pamięci naszej, nowe widoki zajmowały imaginację ze szkodą wspomnień; pismo przeznaczone na skład prostych podań z przeminionego okresu walki narodowej, nieznacznie mogło stać się dziennikiem sporów o teorie spekulacyjne, albo protokołem rozpraw w kwestiach bardziej osobistych niż historycznych. Nadto z przyczyny pomnożonych zawad w obrotach księgarskich i w zbieraniu prenumeraty, publikacja periodyczna narażona na ciągle defektowanie się egzemplarzy, nie obiecywała zwrotu kosztów.

Po wyjściu ledwo dwóch numerów części drugiej, musiałem zaprzestać wydawać Pamiętniki w pojedynczych arkuszach, a z frasunkiem poglądając na stosy zgromadzonych papierów, myśleć jakby inaczej wyciągnąć z nich użytek, skuteczniej odpowiedzieć położonej we mnie ufności.

Do nowego przedsięwzięcia dopomogło mi usilnie kilku gorliwych o dobro publiczne Ziomków, którzy pomimo niedostatku przywiązanego do stanu tułactwa, odważyli szlachetnie fundusze swoje na cel, jak śmiem tuszyć sobie narodowego interesu. Zająłem się ułożeniem zbioru, którego część odpowiednia znalezionym środkom wydania, zawiera się w niniejszej książce.

Arkusze tej książki długo leżały odbite, nim zniewoliłem siebie puścić je na widok publiczny. Spiesząc korzystać ze sposobności zachowania w druku, co mi zdawało się zajmującym i godnym pamięci, zapatrzyłem się tylko w odległą przyszłość, zapomniałem, że mam do czynienia z współczesnymi; gdy więc zbliżył się moment przed ich sąd wystąpić, poczułem cały ciężar odpowiedzialności za dzieło, które nie jest mojem. Cudze są to świadectwa, myśli i nawet wyrazy, chociaż z moich rąk wychodzą. Autorowie tak oznaczonych nazwiskami jak bezimiennych artykułów, niech mi wybaczą, jeśli gdzie zmienił nieco zewnętrzny kształt wykończonych materiałów, albo nietrafnie użył dorywczych notatek. Czytelnicy świadomi rzeczy, niech mi nie mają za złe, jeśli powtórzył błędne podania; umieścił bym prawdziwsze, gdyby sami byli je dostarczyli. Zresztą, od nich i poprawa i dopełnienie zależy. Ten tom wtenczas chyba zostanie pierwszym i ostatnim, kiedy moja gotowość do dalszej pracy, nie znajdzie potwierdzenia i wsparcia (Wrotnowski 1835, V-IX; Wrotnowski 1975, V-VIII).

Ten długi cytat oddaje całą istotę genezy tomów poświęconych powstaniom na ziemiach zabranych. W 1835 r. ukazał się zbiór, w którym pierwszy tekst, pióra

Onufrego Jacewicza¹⁷, prezentował powstanie w powiecie telszewskim¹⁸. Dalej zagadkowy jest obszerny rękopis przechowywany w Papierach Feliksa Wrotnowskiego – „Opisy o szczegółach i działaniach powstania byłego w powiecie telszewskim na Żmudzi w 1831 roku przez naocznych z bliska i me przerwanie wszystkich działań dotyczących się świadków” w redakcji Onufrego Jacewicza wraz z jego listem do Joachima Lelewela z 28 września 1832 r. Materiały te nie znalazły się w jego wspomnieniu (BPP, 347, 331-370).

Niepodpisane „Ważniejsze szczegóły wypadków w powstaniu 1831 r. przez obywatela powiatu telszewskiego zebrane” składały się z kilku podrozdziałów. Wrotnowski druk uzasadniał w następujący sposób:

Rękopis niniejszy otrzymałem z zagranic Francji i wtenczas jeszcze, kiedy mając zamiar wydawać Pamiętniki o powstaniu [...] w poszytach. [...] Lubo bezimienny autor rękopisu miał wówczas powód spodziewać się, że jego artykuł jako dopełnienie a poniekąd sprostowanie podań już ogłoszonych, będzie całkiem umniejszony; gdy jednak w nowym i co do formy odmiennym wydaniu, powtarzając robotę od początku nastęczyła się zrzęcnosc pogodzenia znaczniejszych różnic, albo dobrania właściwszych wyrażen, przebaczy mi zatem, iż może nadużywam udzielonego mi prawa, wyjmując z rękopisu i później nadsyłanych dodatków to tylko co mi się zdało odpowiednim przeznaczeniu i obszerności teraz wydawanego zbioru. – Nie omieszkalem wszakże korzystać z ważnych autentyków i ciekawych tradycji tak do dziejów powstania, jako dawniejszej epoki należących, za dostarczenie których oświadczam szanownemu autorowi wdzięczność (Ważniejsze szczegóły 1831, 101).

Nie ulega wątpliwości, iż autorem tych materiałów dotyczących powstania jest Włodzimierz Gadon, powstańczy naczelnik powiatu telszewskiego. 19 lutego 1834 r. z pruskiej Kłajpedy, w której przebywał (BPP, 347, 285), pisał do Wrotnowskiego („Szanownego Ziomka”) o przygotowanej relacji o powstaniu w powiecie telszewskim, traktując ją jako dodatek do wspomnień Jacewicza, które wyszły spod prasy w 1833 r. Gadon wyjawiał swoje nazwisko Wrotnowskiemu z zastrzeżeniem, że tylko jemu ma być wiadome i „tylko w koniecznej potrzebie zgadzam się na objawienie”, by Jacewicz nie czuł się w kłopotcie z powodu bezimiennego wydania

¹⁷ [O. Jacewicz], „Pamiętnik... naczelnika siły zbrojnej powstania powiatu telszewskiego w Księstwie Żmudzkiem”, s. 1-100. W wyd. 2 (lipskim) s. 8-69. Początek był drukowany w 1833 w cz. 2, z. 1. Korespondencja o tym i rękopis BPP, rkps 347, k. 295-315. Onufry Jacewicz (1797/1800-1836) – uczestnik kampanii 1812 r.; w 1831 r. naczelnik powstania telszewskiego ze stopniem generała, zdobył Telsze, organizował oddziały powstańców litewskich, prowadził działania partyzanckie, opanował na krótko Połagę. Połączył się z korpusem gen. Antoniego Giełguda, po jego klęsce próbował walczyć w osamotnieniu. Wyparty do Prus, stamtąd emigrował.

¹⁸ Nie znalazły się w zbiorze „Czynności powiatu telszewskiego na Żmudzi w Wielkim Księstwie Litewskim przeciw despotyzmowi rosyjskiemu w roku 1831”, ale jako „Szczegółowe opisanie powstania litewskiego przez Dominika Dowbora” przesłał „Do Towarzystwa Litewskiego” członek tegoż Piotr Butkiewicz jeszcze 25 lipca 1832 r. z Besançon (BPP, 347, 241-252).

tych wspomnień. W liście z 21 marca 1834 r. prosił już o zmianę dostrzeżonych błędów. Proponował, by w Rządzie Powiatu Telszewskiego dopisać nazwisko Stanisława Gadona i prezesa Wydziału Policji Henryka Kałussowskiego (nie znalazło się w wydaniu drukowanym); poprawić przysłowie; zmienić dane o pochodzie płk. Bartholomeia (dodać: „nie rotę tylko szczątki rot”) (BPP, 347, 285-286). Włodzimierz Gadon przebywał – jak już wspomniano – w Prusach, starał się o powrót na Żmudź, swój udział tłumaczył przymusem, zaś w prośbie o amnestię powoływał się na trudny los swojej licznej rodziny (Mienicki 1938, 8). Licząc na nią, nie chciał podpisywać się pod wspomnieniami. Zatem prawidłowy opis bibliograficzny powinien uwzględniać przed tytułami tych tekstów nazwisko Gadona ([W. Gadon], a przed „Notami” formułę [do druku podał W. Gadon]. Resztę warto skreślić, bo powiększa niepotrzebnie tekst, a informacja jest czytelna.

Dalej w zbiorze przedstawiono powiat upitcki („Powstanie”, „Sala Narodowa”, „Akt Konfederacji”, „Rząd Tymczasowy”, „Pierwsza wyprawa siły zbrojnej”, „Działanie Naczelnika”, „Rzut oka na ogół powstania”, „Wyprawa na Wilno (bitwa pod Kowganami)”, „Dalsze wypadki (bitwa pod Prystowianami)”, „Nowe usiłowania patriotów”, „Zakończenie”). Nie podano autora, jedynie jego list do wydawcy.

Autorem mógł być Karol Załuski, który przebywał w Prusach Wschodnich (podobnie jak i Gadon), w Kłajpedzie. W liście do Wrotnowskiego dziękuje mu za poprawę pracy „Pamiętnik obywatela powiatu upitckiego” (BPP, 347, 415). Do części o powstaniu w powiecie upickim dołączono właśnie życiorys Karola Załuskiego i wspomnienie o Kazimierzu Truskowskim.

Kolejny w zbiorze „Pamiętnik Powstania Powiatu Kowieńskiego” Maurycego Prozora był już drukowany wcześniej, co zostało odnotowane. Tekst ten spotkał się też ze sprostowaniami Aleksandra Rypińskiego, niestety nieopublikowanymi (BPP, 347, 523-528; 410, z. 9). Charakterystyczne jest to, że w tekście Prozora, zarówno w wydaniu z 1835, jak i 1875 r., nie podano pełnych nazwisk członków komitetu, a tylko inicjały, chociaż były w rękopisie. Zapewne nie znając ich losów, nie chiano ułatwiać pracy śledczym rosyjskim.

Z prac kilku autorów zbudowany jest dział „Powstanie Powiatu Oszmiańskiego”. Już pierwszy rozdział „Z notatek J. Klukowskiego” może rodzić pytania (Kalembka 2000, 103-110; Gorbaczowa 2007, 149-189). Niektóre fragmenty tego tekstu przypisywane w literaturze Klukowskiemu¹⁹ znajdują się w Bibliotece Polskiej w Paryżu w zbiorze Papiery Ignacego Stawiarskiego jako fragmenty pamiętnika tego ostatniego (BPP, 587, 397-424). Istnieje kilka możliwości, dlaczego tak się stało: albo Stawiarski przepisał od Klukowskiego fragmenty, albo pracownik biblioteki w toku opracowywania spuścizny przez pomyłkę mu je przypisał, albo on (co wydaje się najmniej prawdopodobne), a nie Klukowski, jest ich autorem.

¹⁹ Ignacy Klukowski (1806-1862) – organizator powstania w powiecie oszmiańskim, wysłany jako emisariusz do Warszawy, emigrant, związany z TDP.

„Niektóre szczegóły z notatek Kazimierza Rutkowskiego”²⁰ są szczątkiem wspomnienia. Zachował się list (z 14 czerwca 1832 r.) do Joachima Lelewela, będący swoistym pierwowzorem późniejszej wydanej relacji (BPP, 347, 407-410). Także szkic o Jerzym Soroce Hipolita Klimaszewskiego był już częściowo publikowany wcześniej (Pamiętnik Emigracji 1833, 7).

Zaskoczenie może wywołać publikowanie tekstów Wincentego Bortkiewicza. Ten, urodzony w 1776 r., żołnierz wojny 1792 r. i insurekcji kościuszkowskiej, po 1794 r. osiadł na roli. W powstaniu listopadowym mianowano go dowódcą sił zbrojnych powiatu zawilejskiego. Wycofał się z gen. Dembińskim do Warszawy. Po upadku powstania powrócił na Litwę, gdzie w styczniu 1832 r. został aresztowany i skazany na zesłanie do Wołody. Przebywał tam do 1836 r., w rok później dostał zgodę na powrót, ale tylko do guberni smoleńskiej. Wkrótce po przybyciu tam zmarł (Bielecki 1995, 237). Nie ulega więc wątpliwości, iż publikacja – nie wnosząca wiele nowego – ułatwiła Rosjanom skazanie Bortkiewicza. Do druku podana była przez nieznanego edytora.

„Powstanie powiatu wilejskiego” wyszło spod pióra Aleksandra Wołodkowicza i Stanisława Radziszewskiego²¹ wg dotychczasowej koncepcji not, czyli bez ujawniania autorów. Prosił o to w liście do Wrotnowskiego sam Wołodkowicz (BPP, 347, 519). Tenże ostatni według Barszczewskiej-Krupy miał być autorem „Powstania powiatu dziśnieńskiego” (Barszczewska-Krupa 1999, 98).

W latach 1837-1838 na bazie zebranych materiałów ukazała się dwutomowa publikacja pod tytułem: „Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831, opisane przez Feliksa Wrotnowskiego podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania. Resztę swoich zbiorów Wrotnowski przekazał Bronikowskiemu, który w latach 1844-1845 wydał „Pamiętniki polskie”. 11 lutego 1843 r. Bronikowski pokwitował odbiór ich, zobowiązał się do zwrotu rękopisów oraz przekazania 26 egzemplarzy wydanego dzieła. Tak się też stało, gdyż 31 października 1848 r. Wrotnowski przyjął wydane dzieła, zaś zrzekł się wszelkich praw do „dalszych druków na rzecz Biblioteki Polskiej w Paryżu” (BPP, 347, 159). I na tym skończył się etap powstawania zbioru wspomnień o 1831 r. na ziemiach zabranych. Mimo że od pojawienia się tej publikacji upływa już prawie 190 lat, materiały w niej zawarte – mimo wielu mankamentów – do dzisiaj są podstawowym źródłem informacji o powstaniu 1831 r. na tych ziemiach. Nie ulega wątpliwości, że warto są krytycznego wydania po raz kolejny.

²⁰ Kazimierz Bończa Rutkowski (1788-1834) – w armii Księstwa Warszawskiego w 8 pułku ułanów. W powstaniu litewskim od marca 1831, emigrant. Mimo że list był adresowany do Lelewela, brak jego nazwiska wśród korespondentów Lelewela.

²¹ Stanisław Radziszewski (1788-1844) – początkowo był w gwardii rosyjskiej, potem w armii Księstwa Warszawskiego i do 1828 r. Królestwa Polskiego. Organizator powstania w powiecie wilejskim, płk i dowódca 26 Pułku Piechoty Liniowej. Wrócił z gen. Henrykiem Dembińskim do Warszawy, by po upadku powstania udać się na emigrację.

Bibliografia

- BARSZCZEWSKA-KRUPA, A. (1999), *Emigracja i kraj. Wokół modernizacji polskiej świadomości społecznej i narodowej 1831-1863*. Łódź.
- BARTNIK, G. (1983), *Materiały w AGAD dotyczące powstania listopadowego w zespołach akt Komisja Województwa Mazowieckiego i Komisja Województwa Kaliskiego oraz Papierach gen. F. Rohlada*. W: *Archeion*. 75, 53-58.
- CABAN, W. (1999), *Droga Józefa Przecławskiego do ugody z Rosją*. W: Kalembska, S./Kasperek, N. (red.), *Między irredentą a kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego wobec zaborców*. Olsztyn, 81-95.
- DANGEL, S. (1925), *Rok 1831 na Mińszczyźnie*. Warszawa.
- DIĄKOW, W. (1992/1993), *Przegląd dokumentów dotyczących polskich ruchów niepodległościowych z okresu 1830-1855 w zasobach Centralnego Państwowego Archiwum Wojskowo-Historycznego Rosji w Moskwie*. W: *Przegląd Wschodni*. 2(1/2), 165-167, 419-434.
- FEDUSZKA, J. (2004), *Powstanie listopadowe na Litwie i Żmudzi*. W: *Teka Komisji Historycznej*. 110-160.
- [GADON, L.] (1902), *Emigracja Polska. Pierwsze lata po upadku powstania listopadowego, skreślił...* T. 3. Kraków.
- GULCZYŃSKI, E. (1933), *Rok 1830-1831 w Wilnie*. Wilno.
- INGLOT, M. (1982), *Propagandowe funkcje carskiej prasy polskojęzycznej w okresie powstania listopadowego*. W: *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*. 3-4, 5-23.
- IWASZKIEWICZ, J. (1929), *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773-1867*. Warszawa.
- KACZKOWSKI, J. (1918), *Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniach roku 1831 i 1863*. Warszawa.
- KAREW, D. (2001), *Polskie powstania XIX wieku w historiografii białoruskiej*. W: Barańska, A./Matwiejczyk, W./Ziółek, J. (red.), *Polskie powstania narodowe na tle przemian europejskich*. Lublin.
- KASPAREK, N. (2001), *Powstańczy epilog. Żołnierze listopadowi w dniach klęski i internowania 1831-1832*. Olsztyn.
- KASPAREK, N. (2016), *Pamiętniki powstańców listopadowych. Przegląd edycji*. W: Sikorska-Kulesza, J. (red.), *Edytorstwo źródeł XIX wieku – problemy teoretyczne i praktyka edytorska*. Warszawa, 91-102.
- KASPAREK, N. (2019), *Dni przełomu powstania listopadowego. Bitwa pod Ostrołęką (26 maja 1831)*. Ostrołęka.
- KŁATKA, U. (2015), *Listy Feliksa Wrotnowskiego do Eustachego Januszkiewicza z lat 1859-1868*. W: *Sztuka Edycji*. 1, 125-160.
- KŁAK, C. (1986), *Relacje „Tygodnika Petersburskiego” o powstaniu listopadowym*. W: *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*. 1, 29-45.
- [LELEWEL, J.] (1949), *Listy emigracyjne*. T. 2. Kraków.
- MIENICKI, R. (1938), *Zeznania i zobowiązania uczestników powstania r. 1830/31 na Litwie w świetle akt śledczych*. Wilno.
- MIKNYS, R. (2001), *Powstania XIX w. w Polsce i na Litwie w historiografii litewskiej*. W: Barańska, A./Matwiejczyk, W./Ziółek, J. (red.), *Polskie powstania narodowe na tle przemian europejskich*. Lublin.
- NOWAK, A. (2004), *Od Imperium do imperium. Spojrzenie na historię Europy Wschodniej*. Kraków.
- NOWAK, A. (2005), *Emigracyjne Towarzystwo Litewskie i Ziem Ruskich (1831-1833): laboratorium rozpadu „przednowoczesnego” narodu Rzeczypospolitej*. W: Brus, A. (red.), *Życie jest wszędzie... Ruchy społeczne w Polsce i Rosji do II wojny światowej*. Warszawa, 123-146.
- Pamiętniki (1844-1845), Pamiętniki polskie wydawane przez K. Bronikowskiego*. T. 1-4. Paryż [T. 1-2, wyd. 2 *Przemyśl 1883-1884*].

- Powstanie (1931), Powstanie listopadowe na Litwie. W: Powstanie 1831 r. na Litwie. Wspomnienia uczestników. Wilno, 1-174.
- PIETKIEWICZ, M. (1832), *La Lithuanie et sa dernière insurrection (avec une carte)*. Bruxelles.
- POTULICKI, K. P. (1832), *Coup d'oeil sur la révolution de Pologne en 1830 et 1831*. Avignon.
- RABINOWICZÓWNA, S. (1832), Wilno w powstaniu roku 1830/31. Wilno.
- RADZYUK, A. (2017), Nad skipetram Raseiskai Imperyi: represiiunaya palityka tsaryzmu na zemlyakh Belarusi u kantsy XVII – pershai palove XIX st. Haridnia/Kraków. [Радзюк, А. (2017), Над скіпетрам Расійскай Імпэрыі: рэпрэсіўная палітыка царызму на землях Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. Гародня/Кракаў.]
- RAMOTOWSKA, F. (1983), Akta Władz Centralnych Powstania 1830-1831 przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych. W: *Archeion*. 7, 7-52.
- ROSIĄK, S. (1933), Wileńska Komisja Śledcza (1831-1834). W: *Księga pamiątkowa Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego*. Wilno, 250-268.
- RÓŻYCKI, K. (1832), Powstanie na Wołyniu, czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej, uformowanego w czasie wojny narodów polskich przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku, pisany przez dowódcę tegoż pułku. Bourges [wyd. 2 Bourges 1833].
- SKARBK, J. (1986), Powstanie listopadowe na Litwie w historiografii polskiej (1831-1939). W: Skarbek, J./Ziółek, J. (red.), *Państwo. Kościół. Niepodległość*. Lublin, 55-72.
- SLESORIŪNAS, F. (1974), 1830-1831 metų sukilimas Lietuvoje. Vilnius.
- STASZEWSKA, M. (1970), *Życie literackie Wielkiej Emigracji we Francji 1831-1840*. Warszawa.
- STOLZMAN, M. (1977), Powstanie listopadowe na Wileńszczyźnie w świetle pamiętnika Michała Pełki Polińskiego. W: *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*. XXVII, 89-110.
- STRASZEWICZ, J. (1832-1837), *Les Polonais et les Polonaises de la Révolution du 29 novembre 1830, ou cent portraits des personnes qui ont figuré dans la dernière guerre de l'indépendance polonaise*. Z. 1-20. Paris.
- TOKARZ, W. (1993), *Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831*. Warszawa.
- WROTNOWSKI, F. (1837), Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. T. 1-2. Paryż.
- YANUSHKEVICH, Y. (2011), *Uspaminy*. Minsk. [Янушкевіч, Я. (2011), *Успаміны*. Мінск.]

Źródła

- Akta urzędowe (1845), Akta urzędowe dotyczące się działań generała Giełguda na Litwie. W: Bronikowski, K. (red.), *Pamiętniki polskie*. 3. Paryż, 1-28.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Papiery gen. Rohlanda, rkps 2-19.
- Archiwum Państwowe w Białymstoku, Komisja Województwa Augustowskiego, rkps 4, 7.
- Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (B. Czart.), rkps 5356 III.
- Biblioteka Polska w Paryżu (BPP), rkps 345; 346; 347; 398; 406; 432-545; 754.
- Dziennik (1831), Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego, nr 5 z 24 X, 23-24; dod. do nr. 10 z 28 XI, 87-89.
- Lietuvos mokslių akademijos Vrublevskių biblioteka (LMAV) (Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie), fond 9-2045.
- Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas (LVIA – Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie); fond 437, ap. 3, b. 37-51, 54, 68, 65, 79, 83; ap. 1, b. 5; fond 1135, ap. 4: vol. 369, 369a, 370, 371.
- Ustawy Towarzystwa (1832), Ustawy Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich [Paryż].
- Władze Centralne Powstania Listopadowego 1830-1831 (WCPL), rkps 549; 692-695; 706; 709; 710.
- Zbiór pamiętników (1835), Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w roku 1831, ułożony przez Feliksa Wrotnowskiego. Paryż [wyd. 2 Lipsk 1875].